

KISWAHILI: KAMA KILIVYOTUMIKA NYAKATI ZA VITA

PAMELA M. Y. NGUGI

Katika kuangalia lugha ya Kiswahili, utaona kuwa uchaguzi wa lugha hii kama lugha ya taifa nchini Kenya na kama lugha ya taifa na lugha rasmi nchini Tanzania unatokana na mambo mengi ya Kihistoria, Kisiasa, Kidini na hata Kijamii. Mambo haya yamesaidia katika kukubalika kwa lugha hii na watu wengi katika nchi hizi na nchi nyinginezo ulimwenguni.

Makala haya yananiwa hasa kuangalia namna ambavyo vita mbalimbali vilivyosaidia katika uenezaji na ukuaji wa lugha ya Kiswahili katika ule makabala wa kuangalia historia ya Kiswahili

Ufanisi wa lugha ya Kiswahili unatokana na sababu kuwa lugha hii huweza kutumiwa au mtu huweza kujifundisha kwa urahisi sana na vile vile ule ubunifu wake ni wa hali ya juu (Abdulaziz 1971: 161). Lugha hii imechukuliwa kwa muda mrefu kuwa ndiyo lugha ya mawasiliano ili itumike katika mawasiliano baina ya watu wanaotumia lugha mbalimbali. Maeneo ya matumizi ya lugha hii yanajumulisha sehemu mbalimbali za Afrika Mashariki na kati kama vile Kenya, Tanzania, Uganda, Zaire (sasa hivi nchi ya Kidemokrasia ya Congo), Malawi, Burundi na Rwanda.

Lugha hii kufikia sasa imekadiriwa kuwa imechukua nafasi ya saba katika lugha nyinginezo ulimwenguni (Mazrui 1975: 60)

Katika kuangalia matumizi ya lugha nyakati za vita, Mazrui (1975:129-130) anaonyesha nafasi inayopewa lugha mbalimbali ili kutumika kama lugha ya mawasiliano. Anadai kwamba wakati wa vita, lugha hutumiwa kulingana na haja au nia mbalimbali za watu. Lugha huweza kutumiwa kwa minajili ya kariha au msukumo au himizo. Kule kuwahimiza wapiganaji wahisi kwamba katika kule kupigania nchi yao huwa wanaonyesha uzalendo Mazrui anaonyesha namna ambavyo Winston Churchill alivyotumia lugha ya Kingereza katika kuwahimiza Waingereza kupigania nchi yao wakati wa vita vikuu. Pili, anasema kuwa lugha inaweza kutumiwa ili kuleta mpangilio au mfumo fulani. Hapa anatoa mfano wa namna ambavyo wakoloni walivyotumia Kiswahili kwa nia ya kuwaunganisha Waafrika ambao walikuwa wakizungumza lugha tofauti tofauti

Mitazamo hii miwili itatuwezesha kuangalia namna ambavyo lugha ya Kiswahili ilitumika nyakati za vita.

Kabla ya vita hivi, utaona kuwa Kiswahili kilikuwa kimeenea katika sehemu mbalimbali za Afrika Mashariki hasa Tanganyika na Kenya. Lugha hii ilikuwa imesambazwa na waarabu waliofika pwani ili kufanya biashara na waswahili pamoja na makabila mengineyo.

Katika enzi ya Wajerumani, lugha ya Kiswahili ilitumika Tanganyika kama lugha ya utawala. Na kufikia mwaka wa 1914, watawala hawa waliweza kuwasiliana na wenyeji hasa

maakida kupitia lugha ya Kiswahili. Waliamua kuwatumia Maakida katika kazi za utawala, uoangozi, kanisa, elimu na biashara (Whiteley 1969: 60-61, Sengo 1975: 116) Usambazaji huu uliwafaidi Waingereza wakati wa vita na hata baada ya Waingereza kuchukua hatamu ya uongozi.

Maajilio ya wakoloni katika sehemu nyingi za Afrika yalichukuliwa na makabila mengi ya Waafrika kama kwamba ni mavamizi Waafrika wengi walipinga wakoloni kuingia katika sehemu zao. Kwa mfano, Wanandi walipinga ujenzi wa reli katika maeneo yao. Vile vile Wamazrui (ambao walikuwa ni waarabu) walipinga Waingereza katika kuishi katika sehemu za pwani Wamazrui waliogopa kuwa ikiwa wazungu wataruhusiwa kuishi basi wazungu hawa wangwapokonya madaraka yao. Wamazrui hawa wakiongozwa na bwana Mbaruk bin Rashid, walianzisha vita baina yao na wazungu (Mwanzi 1960: 73-75). Vita vya aina hii vya kikabila havikuhusisha makabila mengine. Hivyo basi lugha iliyotumika ilikuwa ni lugha za kikabila kwa upande wa Wanandi. Lakini Wamazrui walitumia lugha ya Kiswahili kwa ambavyo kilikuwa kinatumika sehemu za pwani.

Vita vya Maji Maji

Vita vya Maji Maji vilikuwa vita vilivyotokea nchini Tanganyika (Tanzania). Chanzo cha vita hivi kilikuwa ni kupinga mienendo ya Wajerumani ya kuwadhalalisha, na kuwaonea wenyeji, hasa kuwataka wenyeji walipe kodi pamoja na kufanya kazi katika mashamba ya Wajerumani.

Silaha zilizotumika katika vita hivi ni uganga na dini kwa upande wa Waafrika Uganga ulitumika kama njia moja ya kuwahiza Waafrika kujitolea kwa kupigania haki yao. Vita viliongozwa na Nabii Kinjekikile Ngwale aliyeishi Ngarambe, kusini mwa Tanzania. Alitumia imani yake ya kidini pamoja na uganga ambapo alijenga madhabihu ya Mungu huku akitumia maji kama kinga na tiba dhidi ya risasi zilizotumiwa na Wajerumani. Hii ndiyo sababu vita vilijulikana kama vita Maji Maji.

Mapigano haya yalianzishwa mnamo mwaka wa 1905 Julai hadi mwaka wa 1907 Makabila mbalimbali yalikusika katika vita hivi Kulingana na Gwassa (1967) vita vya Maji Maji vilihusisha zaidi ya makabila ishirini na vilienea umbali wa kilomita elfu mbili mia sita mraba ya sehemu ya kusini ya Tanganyika.

Ni kutokana na mseto wa makabila haya ambapo lugha ya Kiswahili ilitumika kama lugha ya mawasiliano. Hata ingawa ule ufahamu wa lugha hii haukuwa wa kiwango cha juu na kiwango sawa kutokana na makabila mbalimbali kuipata lugha hii kwa nyakati tofautitofauti, utaona kuwa lugha hii ilichukuliwa kama lugha ya kariha, lugha ya kuwahimizia wenyeji. Uamuzi wa kutumia Kiswahili ndiyo uliochangia kuenea kwa lugha hii kwa mapana katika nchi ya Tanzania. Na ndiposa hata jina la vita hivi ikapewa mada ya 'Maji Maji' ambalo ni neno la Kiswahili, lililo na msingi wa Kibantu.

Baada ya vita hivi dhidi ya Wajerumani, lugha ya Kiswahili iliendelea kuchukua mweleko mpya wa kukihimiza kitumike hata zaidi. Hii ni kutokana na sababu kuwa bali na kutumika

kama chombo cha kuwaunganisha watu (Abdulaziz 1971: 164) sera ya Wajerumani kuhusu sisasa na utawala zilihusisha vilevile matumizi ya lugha ya Kiswahili. Sera hii ilipendekeza lugha ya Kiswahili itumiwe zaidi hasa baada ya vita (Mazrui 1975:133). Lugha hii ilitumika kama chombo cha kuweka matabaka mawili nchini Tanzania. Kilikuwa na tabaka la watawala wa kikoloni na tabaka la watawaliwa la Waafrika Mjerumani hakupendelea Mwafrika aitumie lugha ya Kijerumani kwa ambavyo angekuwa akiwekwa kwenya kiwango sawa na mtawala wake. Ndipo Mjerumani akawa anatumia Kiswahili katika mawasiliano yake na Mwafrika. Jambo hili lilisaidia ukuzaji wa Kiswahili (Brumfit 1971).

Lugha za kikabila zilisaidia katika kuukuza msamiati wa lugha ya Kiswahili kupitia mbinu au utaratibu wa kukopa maneno. Kwa mfano maneno kama 'bunge' na 'ikulu' ni maneno ambayo yalitolewa kutoka makabila ya Ha na Gogo (au Nyamwezi) na yamekuwa ni msamiati wa lugha wa Kiswahili (Whiteley 1969:9).

Vita vikuu vya ulimwengu

Chanzo cha vita vikuu kilikuwa ni ugomvi wa kati ya nchi za wazungu zilizokuwa na uwezo na mamlaka juu ya nchi nyinginezo. Ugomvi huu ulihusisha nchi mbalimbali za Afrika hasa zile zilizokuwa chini ya himaya ya koloni hizi (Crowder 1990: 133).

Kampeni za vita pamoja na mapigano zilifanyika katika baadhi ya nchi za Afrika. Zaidi ya Waafrika milioni moja walihusishwa. Wanaume pamoja na wanawake waliandikishwa kama askari na wapagazi wa zana za vita ambazo hazingeweza kubebwa kwa kutumiwa katika kuwaandikisha watu. Wapo wale waliojitolea kupigana kama vile 'Ma Fellahiri' wa Misri. Machifu nao walilazimishwa kutoa idadi fulani ya watu wao ili kujiandikisha kama askari (Crowder 1990:135)

Kutokana na mbinu hizi za kuandikisha watu kuwa wapiganaji, utaona kuwa watu waliokuwa wakitumia lugha mbalimbali waliletwa pamoja na hivyo basi kukawa na mchanganyiko wa lugha. Ili wakoloni kutimiza haja zao, iliwabidi watumie lugha moja katika kuwafundisha na kuwamrisha wapiganaji hawa. Kulikuwa na njia tatu ambazo zingetumika katika uchaguzi wa lugha ambayo ingetumiwa. Kwanza, wakoloni wangelifikiria kuwaweka watu hawa kwenye makundi mbalimbali kulingana na lugha ya kila mmoja ili kwamba kila kikundi kingetumia lugha moja.

Pili, wangetumia Kingereza na tatu, wangetumia Kiswahili kwa ambavyo kufikia wakati huu lugha ya Kiswahili ilikuwa inatumika na idadi kubwa ya watu.

Tatizo waliokumbana nalo wazungu kuhusu lugha za kienyeji na lugha ya Kingereza ilikuwa kwamba, yale makundi yalikuwa madogo sana na hata wale ambao walihitajika kuyaongoza makundi haya ingewabidi kujifundisha lugha za kienyeji. Kwa upande mwingine lugha ya Kingereza haikuwa imeenea vilivyo ili itumike miongoni mwa Waafrika (Mazrui 1975). Hivyo basi lugha ya Kiswahili ilichaguliwa ili itumike katika kutatua matatizo ya Kiisimu. Lugha hii ilivunjilia mbali ile mipaka ya ukabila kati ya makabila mbalimbali na hata katika himaya za koloni husika. Ni kweli kwamba, ufahamu wa lugha ya Kiswahili

ulitegemea eneo alilotoka mtu ambapo baadhi ya watu walikizungumza Kiswahili kwa ufasaha zaidi kuliko wengine.

Kutokana na utambuzi huu, kulizuka haja ya kufundisha askari wote lugha ya Kiswahili. Newall (1947) kulingana na utafiti alioufanya kuhusu „Lugha ya Kiswahili kama kilivoytumiwa miongoni mwa askari wa Kiafrika“ (KAR) alipata kwamba askari hawa walikuwa wakizungumza Kiswahili bora kuliko „Masetla“ wengi. Lakini anaungama kuwa Kiswahili hicho hakikuwa bora kama kile cha maafisa wa utawala. Jukumu la kufundisha lugha ya Kiswahili lilipewa makarani wa Kiafrika.

Kwa hivyo utaona kuwa lugha ya Kiswahili ilichaguliwa ili kutumika kimpangilio na mzungu. Uchaguzi huu ulifaidi Kiswahili kwa sababu ulisaidia katika kukieneza. Ni kupitia harakati hii ndipo lugha ya Kiswahili iliweza kuenea nchini Uganda kwa vile hii ndiyo lugha iliyotumika na askari wa Uganda. Mfando wa Uganda umetolewa kwa sababu nchi hii haikutilia maanani lugha ya Kiswahili kama ilivoykuwa nchi za Kenya na Tanganyika (Mazrui 1983).

Kupitia askari hawa, lugha ya Kiswahili iliweza kuvuka mipaka ya kibara. Hii ni kutokana na sababu kuwa askari hawa walisafirishwa hadi sehemu mbalimbali ulimwenguni na iliwabidi wakitumie Kiswahili. Lugha ya Kiswahili hivyo basi iliweza kufanywa lugha ya Kimataifa na iliweza kuwekwa kwenya ramani pamoja na lugha nyinginezo zilizotumika wakati wa vita.

Kutokana na maingilio ya askari hawa (waliotumia lugha ya Kiswahili) msamiati au maneno kutoka lugha nyingine walizokumbana nazo yaliweza kuingizwa kwenye lugha ya Kiswahili maneno kama vile gereza kutoka Ureno, ‚nanasi‘, ‚mesa‘, ‚parafujo‘, ‚pesa‘, ‚gari‘, ‚bangi‘, kutoka lugha za Kihindi, ‚baroti‘ kutoa Uturuki (Whiteley 1969)

Matokea ya vita vya kwanza ndiyo hasa yalizua dhana ya lugha sanifu (Mazrui 1975:157) Hii ni kutokana na sababu kuwa Waingereza walipochukua hatamu, walisimamia na kutawala nchi za Kenya, Tanganyika na Uganda. Hivyo basi ile haja ya kuwa na lugha sanifu ikaanza kutiliwa maanani, na palitokea harakati za kuangalia namna swala hii lingejadiliwa na watu mbalimbali.

Kijumla, matokeo ya vita yaliwazindua Waafrika baada ya Waafrika kugundua kuwa uwezo wa wazungu wa kupigana haukuwa tofauti na uwezo wao wa kujitetea na kupigania haki yao. Hivyo basi kulizuka harakati za ukombozi wa Mwafrika. Kutokana na mzinduko huu, vyama vingi viliundwa ili kukabiliana na wakoloni. Chama ambacho kilionekana kukitetea Kiswahili kilikuwa ni chama cha ‚Kenya African Civil Service Association‘ ambacho kilidai kuwa sheria za nchi ziankwe na kutafsiriwa kwa lugha ya Kiswahili (Atieno-Adhiambo 1990:1285). (Jambo ambalo baada ya miaka hiyo yote hakuna chochote kimefanyika nchini Kenya kuhusu sheria zake na namna ambavyo mwananchi wa kawaida anaweza kuzielewa sheria hizi).

Katika kule kupigania utawala, wa himaya utaona kuwa kila kundi la wakoloni lilikiathiri Kiswahili kwa njia fulani. Kwa mfano utaona kuwa Wajerumani waliokuwa wakihimiza lugha ya Kiswahili walipoondolewa, utawala wa Waingereza ulijitahidi sana kuzuia lugha ya

Kiswahili kukua na kusambaa. Hatua hii ilisababisha kuzoroteka kwa matumizi ya lugha ya Kiswahili. Waingereza walikuwa na sera iliyonufaisha lugha zu kikabilia kuliko Kiswahili.

Ingawa nia ya Wajerumani ilikuwa ni kuwatenga Waafrika, utaona kuwa kule kushikilia lugha ya Kiswahili ilikuwa ni kwa manufaa ya lugha hii. Wajerumani walikuwa wamefanya utafiti mbalimbali kuhusu lugha ya Kiswahili na majarida mengi yaliandkiwa kwa Kiswahili. Lakini walipoondolewa hatamuni, mambô ya utafiti hayakuendelea tena.

Pili, waliposhindwa vitani, Wajerumani walitengwa kibiashara na Waingereza pamoja na koloni zao. Hii inamaanisha kuwa lugha ya Kiswahili vile vile ilitengwa kwa vile yale matumizi ya lugha ya Kiswahili na Mjerumani yalizeroteka; kwa hivyo hii ilipungua ule utaifa wa lugha ya Kiswahili (Crowder 1990:139).

Ni muhimu kuangalia athari za wasomi wa wakati huo kwa Kiswahili. Baada ya Waafrika kugundua kuwa Waingereza wakitumia lugha ya Kingereza kwa nia ya kuwatenga Waafrika, wasomi hawa waliitisha matumizi ya Kingereza katika shule nyingi. Hii ni kutokana na sababu kuwa Waingereza waliwatenga Waafrika kutokana na sababu kuwa Waafrika walitengwa na hawakushiriki kwenye mikutano mingi iliyohusu maslahi yao. Na kufikia sasa athari hizi kuhusu Kiswahili bado zingalipo miongoni mwa watu wanaotumia lugha ya Kingereza.

Hata hivyo watu wengi walifahamu uwezo wa Kiswahili wa kutumiwa kama lugha ya himizo wakati wa harakati za kupigania uhuru. Ni katika kule kukabiliana na wazungu ambapo msamiati wa Kisiasa ulizuka kwa mfano neno 'siasa' ilitumika wakati wa kutetea haki za Waafrika (Oloruntimehin 1990:243).

Vita kati ya nchi ya Uganda na Tanzania vya mwaka wa 1971 vilisaidia kukieneza Kiswahili nchini Uganda. Jeshi la Tanzania ilipopindua serikali ya Idi Amini, lugha ya Kiswahili ilianza kutumika katika redio na televsheni nchini Uganda.

Katika kule kuindoa serikali ya Mobutu Sese Seko, utaona kuwa swala la lugha lilitiliwa maanani. Nchi ya Zaire (sasa nchi ya Kidemokrasia ya Congo) hutumia kifaranza katika mawasiliano yao. Lakini katika kutaka kumtenga Mobutu, na nchi ya Ufaransa, wafuasi wa Laurent Kabila pamoja na Kabila mwenyewe walianza kutumia lugha ya Kiswahili na Kingereza. Jambo hili linatusaidia kuona nafasi ambazo lugha hizi zimepewa kimataifa. Je, lugha hizi mbili zitachuana kwa muda gani ili majawapo iwezw kuishinda nyanzake, au lugha zote zitafanya kazi sambamba?

Kwa jumla, tunaweza kusema kuwa hata ingawa waanzilishi wa vita hutegemea nia za waanzilishi hao, lugha huweza kuwa na nafasi muhimu katika kuwashirikisha watu mbalimbali. Lugha iliyochaguliwa huweza kutumiwa kama himizo kwa nia ya kuwatenganisha watu mbalimbali au ikatumika kimpangilio kwa nia ya kutaka tu kuwe na mawasiliano ya kufaidi waanzilishi wa vita. Kila nia huathiri lugha kwa njia tofauti tofauti.

Lugha ya Kiswahili kupitia haja ya kutekeleza nia ya himizo na mpangilio iliweza kuenea na kusambaa katika sehemu mbalimbali za ulimwengu. Na ndiposa lugha hii imepewa nafasi na hadhi yake na watu wengi wamekienzi Kiswahili kwa njia moja au nyingine.

Marejeo

- Abdulaziz, M. H. 1971. „Tanzania national language policy“ *Language use and social change: Problems of multilingualism with special reference to East Africa*, imehaririwa na W. H. Whiteley. Nairobi: Oxford University Press
- Atieno Adhiambo 1990. „Politics and nationalism in East Africa“ *General history of Africa VII*, imehaririwa na A. D. Buahen. London: James Currey/UNESCO
- Boahen, A. D. (mh.) 1990. „Africa under colonial domination 1880-1935“ *General history of Africa VII*, imehaririwa na A. D. Buahen. London: James Currey/UNESCO.
- Brumfit, A. 1971. „The development of a language policy in German East Africa“ *Journal of the Language Association of Eastern Africa* 2,1.
- Crowder, M. „The First World War and its consequences.“ *General history of Africa VII*, imehaririwa na A. D. Buahen. London: James Currey/UNESCO.
- Gwassa, G. C. K. & J. Illife (wh.) 1967. „Records of the Maji Maji Rising.“ *Historical Association of Tanzania*, 4
- Knappert, J. 1970. „Contribution from the study of loanwords to the cultural history of Africa“ *Language and history of Africa*, imehaririwana D Dalby. London: Frank Cass.
- Mazrui, A. A. 1975. *The political sociology of the English language*. Paris/The Hague: Mouton.
- Mazrui, A. A. 1983. „Africa and the legacy of the Second World War: Political, economic and cultural aspects“ *Africa and the Second World War*. UNESCO
- Mazrui, A. A. 1995. „The English language in the African experience.“ *Sunday Nation*, May 28, 1995
- Mwanzi, H. A. 1990. „African initiatives and resistance in East Africa 1919-1935“ *General history of Africa VII*, imehaririwa na A. D. Buahen. London: James Currey/UNESCO.
- Newall, H. W. 1947. *Notes on Kiswahili as spoken by the Kings African Rifles*. Kampala: UP & P COI.
- Oloruntimehin, B. 1990. „African politics and nationalism 1919-1935“ *General history of Africa VII*, imehaririwa na A. D. Buahen. London: James Currey/UNESCO.
- Sengo, I. S. Y. 1995. „Hali ya kutatanisha ya Kiswahili hivi leo Afrika Mashariki.“ *Swahili Forum* 4 (= AAP 42).
- Whiteley, W. H. 1969. *Swahili: The rise of a national language*. London: Methuen.